

TEVFİK et-TAVİL

Fâzıl Cevâd, *el-Ahlâk min manzûrin fikriyyin 'Arabiyyin mu'âşır* (yüksek lisans tezi, 1988), Câmîatü Bağdâd, tür.yer.; *ed-Duktûr Tevfîk et-Tavîl müfekkiren 'Arabiyyen ve râ'idin li'l-fel-sefetî'l-hulkiyye: Buḥûş 'anh ve dirâsât müh-dât ileyh* (nşr. Âtîf el-İrâkî), Kahire 1995; *el-Kitâ-bû't-Tizkârî li'l-merḥûm el-üstâz ed-duktûr Tevfîk et-Tavîl*, Kahire 1995; Ahmed Abdülhalîm Atıyye, *Tevfîk et-Tavîl ve dirâsâtü'l-kıyem fi'l-'Arabiyye*, Kahire 2001; Âtîf el-İrâkî, *Kazâyâ min ri-hâbi'l-felsefe ve'l-ilm*, 'Âlemü'l-kütüb, sy. 14 (1978), s. 19-24; a.mlf., "Raḥîlül-bâhiş 'ani'l-me-seli'l-ulyâ", *Mecelletü'l-Kâhîre*, sy. 114 (1991), s. 46-50; Mirfet İzzet Bâli – Ahmed Abdülhalîm Atıyye, "et-Tavîl, Muḥammed Tevfîk", *Mu.A.C.I*, XIX, 302-305.

SAİD MURÂD

TEVHİD

(التوحيد)

Allah'ın zâtında, sıfatlarında,
mâbud oluşunda bir ve tek olduğunu
zihin ve kalp yoluyla
kabul etme anlamında terim.

Sözlükte "tek ve bir olmak" anlamındaki **vahd** (**vahdet**, **vühûd**) kökünden türeyen **tevhîd** "bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek" demektir. Mâtürîdî kelâmclarına göre ilâhî fiiller Allah'ın zâtıyla kâim ve kadîm mânalar olduğundan tevhidin anlamı içinde yer alır. Ancak söz konusu fiiller tanım bakımından sıfat kavramı içinde mütalaa edilmiştir. Mu'tezile'ye göre ilâhî fiiller hâdis olup zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilmez. Eş'arîler ise fiilleri müstakîl bir sıfat kabul etmeyip kudretin taalluku çerçevesinde düşünmüştür. Tevhidin karşıtı **şirk**tir. Bu sebeple Kur'an'da Allah'ın birliğini konu edinen kavram ve ifadelerin yanında O'nun şerikinin bulunmadığını belirten beyanlar da vardır, bunların sayısı diğerlerinden çok fazladır. Kur'an-ı Kerim'de tevhid kelimesi geçmez, ancak "vahd" kökünden gelen **vâhid**, **ahad**, **vahde**(hû) yer alır. Eş'ariyye kelâmcısı Ebû Abdullah el-Halîmî'ye göre Kur'an'da ve hadiste Allah'a nisbet edilen "kâfi" (kulunun bütün ihtiyaçlarını karşılayan) kelimesinin yanı sıra "alî, azîm, refî" gibi isimler O'nun birliğini telkin eder (*el-Minhâc*, I, 190) Ayrıca Tevhîd adı da verilen İhlâs sûresindeki "samed" (ihtiyaçları sebebiyle herkesin yöneldiği ulular ulusu müstağni) ismini de bunlar arasında zikretmek gerekir. Aslında Kur'an-ı Kerim'de yaratılmışlara özgü acz ve eksiklik bildiren bütün sıfatlardan zât-ı ilâhiyyeyi tenzih eden ve sayısı çok fazla olan âyetler tevhid ilkesini açıklığa kavuşturan deliller konumundadır. Çeşitli hadis kaynaklarında tevhid kelimesinin yanı sıra bu kökten türeyen fiil kalıpları,

ayrıca vahdehû, vâhid kelimeleriyle (Wensinck, *el-Mu'cem*, VII, 157-159) ahad ve samed isimleri (İbn Mâce, "Du'â", 10; Ebû Dâvûd, "Vîtir", 23; Nesâî, "Cenâ'iz", 117) yer almaktadır.

Kâinatı yaratan ve yöneten en yüce varlığın mevcudiyeti inancı insanın selim fıtratının önemli bir özelliğini teşkil ettiği gibi (er-Rûm 30/30) O'nun bir ve tek oluşu kanaati de beşer türünün ayrılmaz bir vasfıdır. Bezm-i eleste yaratılışları sırasında Allah ile insanlar arasında yapılan sözleşmede âdemoğullarının şirk düşmemeleri de şart koşulmuştur (el-A'râf 7/172-173). Kur'an'da putları onlara tapanlar tarafından "Allah katında şefaataçılar" diye nitelendirildiği (Yûnus 10/18) ve putların kendilerini Allah'a yaklaştıracığı (*ez-Zümer* 39/3) vehmini taşıdıkları ifade edilmiştir. Yine Kur'an'da insanların selim fıtratlarına, vicdanlarına hitap edilerek tabiatın yaratılışı ve insan hayatının devamına elverişli hale getirilmesinin hangi varlık tarafından gerçekleştirildiği sorulurken şuurun perdelenmesine fırsat vermeyen dehşetli bir olaya mâruz kalan bir kimse- nin kimden yardım istediği, bu kişinin feriyadına hangi varlığın cevap verdiği de sorulur. Böylece şirkin insanın ruh yapısında iğreti bir psikolojik halden ve bir dejenereyondan ibaret olduğu vurgulanır (*en-Neml* 27/60-64). Bir âyette insanlara tebliğ edilmek üzere her peygambere, Allah'tan başka hiçbir ilâhın bulunmadığı ve sadece O'na ibadet edilmesinin gerektiği yolunda vahiy gönderildiği belirtilir (el-Enbiyâ 21/25). Diğer bazı âyetlerde Nûh, Hûd, Sâlih ve Şuayb'in kendi kavimlerine tevhid inancını tebliğ ve telkin ettikleri haber verilir (el-A'râf 7/59, 65, 73, 85).

İslâmiyet'in ve diğer ilâhî dinlerin inanç esaslarına göre Allah'tan başka bir varlığa yaratılmışlık üstü bir konum verilmesi, ona hayatında veya ölümünden sonra yaratılmışlık üstü saygı gösterilmesi tevhid ilkesini bozan davranışlardır (krş. eş-Şûrâ 42/13). Bu sebeple İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Hz. Peygamber kabir ziyaretini yasaklamış, daha sonra buna müsaade edip kabirlerin temiz tutulmasını öğütlemekle birlikte kabirlerin ibadet yeri haline getirilmesini ve orada hayvan kesilmesini menetmiştir (Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 68; bk. Wensinck, *Miftâhu künûzi's-sünne*, "Kubûr" md.). Yine tevhid inancını koruyup şirk tehlikesini ortadan kaldırma bağlamında Allah'tan başkasının üzerine yemin edilmesi yasaklanmış (*Müsned*, II, 69; Tirmizî, "Nüzûr", 8), Allah'tan başkası adı-

na kesilen hayvanın etinin yenmesi haram kılınmıştır. Resûl-i Ekrem'in geçmiş peygamberler dahil bütün insanların en faziletli olduğu hem naslar hem ümmetin icmâıyla sabittir. Allah'ı sevmek ve O'nun affına erişmek için Peygamber'e uyulması emredilmiş, Resûlullah'a itaatın Allah'a itaat mânasına geldiği belirtilmiştir (Âl-i İmrân 3/31; en-Nisâ 4/80). Bununla birlikte onun beşer üstü bir konumunun bulunmadığı naslarda vurgulanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de tevhid dinine bağlı olan yahudilerin Üzeyir'in, hıristiyanların Mesih İsâ'nın Allah'ın oğlu olduğunu söyledikleri zikredilir. Onların lanetlenmesine yol açan bu telakkinin önceki kâfirlerin sözlerine benzediği ve haktan bâtilâ dönüş niteliği taşıdığı bildirilir (et-Tevbe 9/30). Bu ilâhî beyan karşısında Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Hıristiyanların Meryem oğlu İsâ'yı insan üstü vasıflarla övdükleri gibi siz de beni övmeyin. Ben sadece Allah'ın bir kuluyum; benim için O'nun kulu ve resulü deyin" (*Müsned*, I, 23, 24, 47, 55; Buhârî, "Enbiyâ", 48; Dârimî, "Rikâk", 68).

Kitap ve Sünnet'te tevhid ilkesine büyük önem verilmesi, maddî ve mânevî özellikleri bakımından yaratılmışların en üstünü olan insanın vicdan hürriyetini sağlama hedefine yöneliktir. İnsan yalnız en yüce varlığa boyun eğmelidir; O'ndan başka hiçbir mevcudu kutsamamalı ve ona kulluk etmemelidir. Allah'a kul olmak en büyük şeref, başkasına kul olmak en büyük zillettir. İnsanın, özgürlüğü açısından Allah'a da kul olmaması gibi bir iddia ontolojik bakımdan geçersizdir; zira insanın bir yere dayanma, bir varlıkla ilişki içinde bulunma psikolojisiyle bağdaşmaz. İslâm dininde imandan sonra en önemli ibadet namazdır. Namazlarda günde kırk defa okunan Fâtiha sûresinin başlangıç kısmı hamd ve senâ, son kısmı dua ve niyazdır. Arada kalan âyet kulluğun yalnızca Allah'a yapılacağını ve yardımın sadece O'ndan isteneceğini belirtir. Bu da müslümanın zihninin yoğunlaştığı, gönlünün Allah'a yöneldiği günün beş vaktinde bezm-i eleste Cenâb-ı Hakk'la yaptığı ahidleşmenin tazelenmesinden ibarettir.

İslâm Düşüncesinde Tevhid. Allah'ın birliği konusuna akaid / kelâm literatürü içinde ilk defa yer veren kişi Ebû Hanîfe olmuştur. Dört halife döneminden itibaren hızla gelişen fetihler sonunda kendilerini İslâm dünyası içinde bulan, çeşitli inanç ve düşüncelere mensup insanlar arasında çok tannılı sistemi, ayrıca antropomorfizmi benimseyen gruplar mevcuttu. Ebû

Hanîfe, Cenâb-ı Hakk'ın ortağı bulunması anlamında bir olduğunu, cisim ve arazlardan teşekkül etmediğini, denginin veya zıddının bulunmadığını, kendisiyle diğer varlıklar arasında benzerlikten söz edilemeyeceğini ifade etmiştir (*el-Fıkhü'l-ekber*, s. 301-302; *Beyâzîzâde*, s. 107-111). Mâtürîdî tevhid konusunu tarihî, akîl ve kozmolojik delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Tarihî delil olarak geçmiş zamanda yaşayan insanların büyük çoğunlukla tabiatı yaratan ve yöneten bir yaratıcının varlığına inandığını söylemiş, bunların içinde çok tanrı inancını benimseyenlerin de aslında tek tanrının mevcudiyetini kabul ettiğini, diğer ilâhları şefaatacı saydığını belirtmiştir. Esasen insanlık tarihinde ciddiye alınacak birinin tanrılık iddiasında bulunduğu ve peygamber gönderdiği görülmemiştir. Mâtürîdî'nin zikrettiği akîl delilin aslına Enbiyâ sûresindeki âyet (21/22) teşkil eder. Literatüre "burhân-ı temânu" adıyla geçen bu delil, birden fazla tanrının bulunması durumunda bunların arasında yaşanacak irade çatışması yüzünden tabiat düzeninin bozulacağı esasına dayanır. Kozmolojik delil de tabiatta görülen mükemmel âhenk ve düzendir (*Kitâbü't-Tevhîd*, s. 37-42). Eş'arî ile daha sonra gelen kelâmcılar, genellikle tevhid âyetleriyle (özellikle *er-Ra'd* 13/16; *el-İsrâ* 17/42; *el-Mü'minûn* 23/91) teşbihi reddeden Şûrâ sûresindeki âyetten (42/11) hareketle tevhid inancını pekiştirmeye çalışmıştır.

Mu'tezile kelâmcılarının tevhid konusunda titiz davrandığı ve kendilerinin tevhid ehli olduğunu ileri sürdükleri bilinmektedir. Onlar, Allah'ın birliği ve yaratılmışlarla O'nun arasında hiçbir benzerliğin bulunmadığı konusundaki hassasiyetlerinden dolayı Ehl-i sünnet'çe benimsenen mâna sıfatlarının zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilmesine karşı çıkmışlardır (bk. SIFAT [Mâna Sıfatları]). Mu'tezile mensuplarının ihtiyarî fiillerin meydana gelmesinde kulun tam kudret sahibi olup ilâhî bir müdahalenin bulunmadığı görüşünü kabul etmesi -Sünnî âlimlerinin bazan aşırıya varan eleştirilerine rağmen- tevhid inancını bozacak nitelikte değildir. Şîa kelâmcılarının tevhid anlayışı teorik açıdan Mu'tezile anlayışına paraleldir. İslâm filozoflarından Kindî, Allah'ın birliğini birden fazla tanrı anlayışının aklen mümkün olmaması yoluyla ispat eder (*Resâ'il*, s. 164). Kindî'nin kullandığı yöntem diğer İslâm filozofları tarafından benimsenmiştir. Fârâbî ayrıca Allah'ın varlığı için başvurduğu "ekmel-i vücûd"

delilini O'nun birliği için de kullanmış, İbn Sînâ da "vâcibü'l-vücûd-mümkünü'l-vücûd" yöntemini benimsemiştir. İbn Rüşd, Mâtürîdî'den itibaren delil olarak kullanılan âyetlerle istidlâlde bulunduktan sonra temânu' delilinin kelâmcılarca kullanılan şeklinin halk tarafından anlaşılamayacağını belirtmiş, Mâtürîdî gibi temânu' âyetinden ilham alarak evrene hâkim olan nizam delilini öne çıkarmıştır (*el-Keşf*, s. 70-77).

Çeşitleri. Allah'a nisbet edilen birlik "herhangi bir sayı dizisinin ilk basamağı" anlamına gelmeyip "cüzlerden mürekkep bir varlık olmayan, benzeri ve dengi bulunmayan, yegâne tapınılacak varlık" demektir. Tevhidin çeşitleri ulûhiyyette tevhid, rubûbiyyette tevhid başlıkları altında ele alınabilir. Kelime-i tevhid ile Fâtiha sûresinin 5. âyeti bu iki tevhidi ifade eder (her ikisiyle ilgili âyetler için bk. M. Fâris *Be-rekât*, s. 28-53). **1. Ulûhiyyette Tevhid.** Allah'ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde bir, yegâne ve benzersiz olduğunu benimsemektir. **a) Zâta tevhid.** Allah'ın zâtı kendisi demektir. O'nun zâtında tevhid kendisini tek ve yegâne kabul etmek anlamına gelir. Aslında bu özellik insanın fıtratında mevcuttur. Ancak bilgisizlik ve olumsuz etkenler kişinin bu niteliğini örtebilmektedir. "Küfr" kelimesinin sözlük anlamı da "örtmek"tir. İslâm tarihinde, İslâm dairesinin dışında bulunmakla birlikte müslüman olduğunu ileri süren çok az kimse tanrılık iddiasında bulunmuş, fakat bu iddiaları hiçbir ciddiye alınmamıştır. **b) Sıfatlarda tevhid.** Sıfat Allah'ın zâtına nisbet edilen bir mânadır. Sıfatların bir kısmının âcizlik, eksiklik ve yaratılmışlık özelliği taşıdığından zât-ı ilâhiyyeden nefyedilmesi (selbî, tenzihî), bir kısmının da kemal ifade ettiği için zâta nisbet edilmesi (sübûtî) gerekir: Varlığı başkasından değildir, varlığının başlangıcı ve sonu yoktur; ebedî hayatla diridir, bilendir, güç yetirendir gibi. Bunlarda tevhid tenzihî sıfatları başkasına nisbet etmemek, sübûtî sıfatlarda ise Allah ile yaratıklar arasında benzetme yapmamakla olur. Bu çerçevedeki tevhidi gerçekleştiren bir mümin Allah hakkında O'nun şanına yakışacak saygılı ve ölçülü ifadeler kullanır; hiçbir insana beşer üstü özellikler nisbet etmez, hiçbir nesneye kutsiyet atfetmez. Tarihte pek az mensubu olan Müşebbihe'nin sıfat anlayışı müslümanların genel tevhid anlayışının yanında bir önem taşımaz. Ancak bir kısım tarikat mensuplarının mürşid kabul ettikleri kişilerin gaybı bildiği yolundaki iddiaları gaybı Allah'tan başka kimsenin bi-

lemeyeceğini bildiren âyetlerle (meselâ *en-Neml* 27/65; *el-Cin* 72/26) bağdaşmaz. **c) Fiillerde tevhid.** Fiilî sıfatlar Cenâb-ı Hakk'ın kâinata yönelik tasarruflarını ifade eder. Kâinatı ilkin var eden, geliştiren, değiştiren ve bu eylemleri her an devam ettiren Allah'tır. O'ndan başka yaratıcı yoktur. Es-mâ-i hüsnânın yarısından fazlası insanla ve kâinatla ilgilidir. Mu'tezile kelâmcılarının insanlara ait ihtiyarî fiillerin meydana gelmesinde ilâhî müdahalenin bulunmadığı yolundaki görüşleri Sünnî âlimlerce kulu kendi fiilinin hâlikî durumuna getirdiğinden eleştirilmiştir. Ancak bu eleştiri meselenin özü açısından ele alındığında isabetli görünmemektedir. İki grup arasındaki fikir ayrılığı inanca değil sistematik yaklaşıma ve ifade şekline yöneliktir. Nitekim Eş'arî kelâmcıları müstakil bir fiilî sıfat grubu düzenleme cihetine gitmemiş, ilâhî fiilleri kudret sıfatının işlerliği (taalluk) çerçevesinde düşünmüştür.

2. Rubûbiyyette Tevhid. Allah'tan başkasına tapmamak ve sığınmamak demektir. Buna ibadette tevhid veya amelî tevhid de denir. Ulûhiyyette tevhid zihnî bir fonksiyondur ve imanın teorik yanını oluşturur; rubûbiyyette tevhid kalbin amelî olup imanın gönül hoşluğuyla kabulünü teşkil eder. İman bu ikisinin birleşmesinden meydana gelir. Amelî tevhid kişinin kalbiyle Allah'ı sevmesi, davranışlarıyla bu sevgisini ispat etmesidir. Ulûhiyyette tevhid insanın fikir hürriyetini, ibadette tevhid ise duygu hürriyetini sağlar. Rubûbiyyette tevhide zarar veren şeylerden biri Allah rızası için olması gereken amellerin ve ibadetin gösteriş ve dünya menfaati için yapılmasıdır (riya). Diğerleri, Hıristiyanlık gibi inançlara özgü mistisizmin İmâmiyye Şîası'na nüfuz etmesi gibi bir kısım tasavvuf erbabını etkilemesi ve onların mânevî mertebelerini yüksek kabul ettikleri kimselere karşı beşer üstü bir saygı göstermeleridir. Halbuki bütün yaratıkların en faziletlisi olan Hz. Muhammed böyle bir saygıyı kabul etmemiş ve bunu yasaklamıştır. Her iki çeşidiyle tevhid akidesinin zihinlerde ve gönüllerde yerleşmesi için Kur'ân-ı Kerim'de birçok kavram ve ifade ile tevhid inancı tebliğ edilmiş, sözlü ve fiilî sünnet de bunu desteklemiştir. Kelime-i tevhid / kelime-i şehâdet, tekbir ve tesbih müslümanların hayatında en çok tekrar edilen tevhid metinleridir. Günde beş vakit ezan okunmakta ve kâmet getirilmektedir; namazların içinde ve bitiminden sonra alınan tekbirlerin sayısı 450'ye yaklaşmaktadır. Ayrıca ramazan ve kur-

TEVHİD

ban bayramlarında, hac ibadetinin yerine getirilmesi sırasında Allah'ın yüceliğinin ilân edilmesi tevhid inancına, dolayısıyla müslümanın düşünce ve duyu özgürlüğüne yapılan vurgulardır (Topaloğlu v.dğr., s. 86-90).

Allah'ın zâtını idrak etmek mümkün olmadığı gibi sıfatlarının mahiyetini anlamak da mümkün değildir. Çünkü insanın nesne ve olayları algılayıp tanıyabilmesi madde dünyasıyla sınırlı beş duyunun verilerine bağlıdır. Bilgi vasıtalarından kabul edilen haber de duyu algılarının naklinden ibarettir. Akıl ise ya doğrudan veya dolaylı biçimde elde edilen duyu bilgilerini değerlendiren bir mekanizmadır. Bundan hareketle İslâm tarihinde âlimler bu konuda iki gruba ayrılmıştır. Bir grup tevhid ilkesini titizlikle korumak için tenzihî sıfatlara ağırlık vermiş, diğeri Allah'ı insanın anlayış alanına yaklaştırabilmek için sübûtî sıfatlara vurgu yapmıştır. Bununla birlikte tenzih taraftarları hiçbir zaman Cenâb-ı Hakk'ın sadece zihni bir varlık olduğunu söylememiş, diğeri grup da zât-ı ilâhiyyeye âcizlik, eksiklik ve yaratılmışlık sıfatlarını nisbet etmemiştir. Böylece müslümanlar Allah'ın varlığı ve birliği inancını zihinlerinde ve gönüllerinde yaşatmış, bunu ibadet ve davranışlarıyla göstermiştir. Kur'an-ı Kerim'in hak din olan İslâmiyet'in -müşriklerin hoşuna gitmese de- bütün dünya dinlerine hâkim kılınacağı (et-Tevbe 9/33) ve Muhammed ümmetinin orta yolu izleyen ölçülü ve dengeli bir toplum olup hakikatin şahitlerini ve canlı örneklerini teşkil edeceği (el-Bakara 2/143) şeklindeki beyanı fiilen gerçekleştirmiştir. Bazı tarikat mensuplarının müşhidlerine karşı gösterdiği aşırı saygının tevhid inancını zedelediği yolundaki kanaatlerde doğruluk payı bulunmakla birlikte bu husus sözü edilen genel tevhid akidesinin sınırlarını aşmamaktadır. Bunda, kelâmın ve özellikle fıkıhın mistik özelliklerinden tecrid edilerek sadece zihne ve pratik hayata hitap eden disiplinler haline getirilmesinin payı bulunmaktadır. Kur'an'da Allah'a nisbet edilen kayyûm, evvel, âhir, zâhir, bâtın sıfatlarında müşahhas muhtevaların bulunduğu yönündeki iddia (Â, I, 362), söz konusu kelimelerin gerek sözlük anlamları gerek yer aldıkları bağlam içindeki muhtevaları bakımından isabetli değildir. Yine bazı Batılı yazarların ileri sürdüğünün aksine hacca giden müslümanların orada Kâbe'ye tapınmaları da söz konusu değildir (Â, I, 324). Nitekim, "Mes-

cidler Allah'ındır; öyleyse oralarda Allah'la birlikte başka bir şeye tapmayın" meâlindeki âyette (el-Cin 72/18) her türlü rubûbiyyet şirki yasaklanmıştır.

Literatür. İslâm âlimleri tevhide dair görüşlerini Kur'an ve Sünnet'e dayandırdığı için tefsir ve hadis kitapları tevhid hususunda vazgeçilmez kaynaklardır. Başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere hadis kitaplarının özellikle tevhid ve iman bölümlerinde konuyla ilgili rivayetlere yer verilmiş, II. (VIII.) yüzyıldan itibaren telif edilen akaid metinlerinde tevhid esası iman, küfür, nifak ve şirk konuları çerçevesinde ele alınmıştır. Kelâm kaynaklarında ulûhiyyet bahislerinin yanı sıra iman-küfür meselelerinin işlendiği bölümlerde tevhide de yer verilmiştir. Erken dönemden itibaren "kitâbü'l-îmân" türü eserler yanında İbn Huzeyme'nin ve son devirde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserleri, Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*, İbrâhim el-Lekânî'nin *Cevheretü't-Tevhîd* gibi kelâma ve Muhammed Abduh'un *Risâletü't-Tevhîd* adlı akaid dair eserlerinde sadece tevhid değil diğeri itikadî konular da işlenmektedir. Tevhid konusunu müstakim olarak ele alan eserlerden bazıları şunlardır: Muhammed Cevâd Muğniyye, *Felsefetü't-tevhîd ve'n-nübüvve* (Beyrut 1984); Ca'fer es-Sühbânî, *et-Tevhîd ve's-şirk fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut 1986); Khidr Sunduk, *Medhal cedid ilâ 'akideti't-tevhîd* (Ürdün 1989); Osman Bakar, *Tawhid and Science: Essays on the History and Philosophy of Islamic Science* (Kuala Lumpur 1991); İsmâil Râcî el-Fârûkî, *Tawhid: Its Implications for Thought and Life* (Herndon 1992); Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul 1995). Konuyla ilgili bazı makaleler de şöylece sıralanabilir: Hakeem Abdul Hameed, "Tauhîd and 'Adl: Tauhîd as the Guiding Principle of Man's Life" (*Studies in Islam*, XV/5 [New Delhi 1978], s. 177-196); Muhammed Nejatullah Siddiqî, "Tawhîd: The Concept and the Process" (*Islamic Perspectives; Studies in Honour of Mawlânâ Sayyid Abul A'lâ Mawdûdî* [ed. K. Ahmad – Z. I. Ansari; Leicester 1979], s. 17-33); Tazimuddin Siddiqui, "Tauhîd: Oneness of God" (*Studies in Islam*, XVI/2 [New Delhi 1979], s. 85-93); A. J. Omoyajowo, "Monotheism in Christianity and Islam: Comparison and Evaluation" (*Orita*, XIII/2 [1981], s. 39-49); İsmâil Râcî el-Fârûkî, "Tawhid: The Quintessence of Islam" (*Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, VIII/4 [1985], s. 9-33); James

E. Royster, "Configurations of Tawhîd in Islam" (*MW*, LXXVII/1 [1987], s. 28-42); Mona Abdul-Fadl, "Contrasting Epistemics: Tawhîd, the Vocationist and Social Theory" (*American Journal of Islamic Social Sciences*, sy. 7 [1990], s. 15-38); E. Dada Adelowo, "The Concept of Tauhid in Islam" (*IQ*, XXXV/1 [1991], s. 23-36); Zakaria Bin Stapa, "A Discussion on Tawhid: The Viewpoint of the Sufis" (*HI*, XIV/1 [1991], s. 53-66); M. O. Opeyole, "The Unity and Tri-Unity of God: An Analytical Appraisal of the Biblical and Qur'anic Views" (*IQ*, XXXVI/3 [1992], s. 179-191); John Sahadat, "Tawhid: The Affirmation of Affirmations and the Negation of Affirmations" (*Muslim Education Quarterly*, X/2 [Cambridge 1993], s. 24-34); Douglas Pratt, "Christian-Muslim Theological Encounter: The Priority of Tawhîd" (*Islam and Christian-Muslim Relations*, VII/3 [1996], s. 271-284); Ramazan Altıntaş, "İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika" (*Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 [1996], s. 111-121); Abdurrahim Güzel, "Kelâm ve Tasavvuf Açısından Tevhid" (*Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 11 [2001], s. 193-209); Ahmet Çelik, "Kur'an'da Tevhid Kavramının Semantik Alanları" (*AÇİFD*, sy. 17 [2002], s. 127-150); İsmail Abdullah, "Tawhîd and Trinity: A Study of Ibn Taymiyyah's al-Jawâb al-Sahîh" (*Intellectual Discourse*, XIV/1 [2006], s. 89-106).

BİBLİYOGRAFYA :

Seyyid Şerif el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1413/1992, s. 96; *Müsned*, I, 23, 24, 47, 55; II, 69; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber* (Ali el-Kârî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber* içinde), Beyrut 1404/1984, s. 301-302; Kindî, *Resâ'il*, s. 164; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçî), Ankara 1423/2003, s. 34-42; Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Beyrut 1986, s. 37-45; Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân* (nşr. Hilâl M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 190; Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 277-284; İbn Sinâ, *en-Necât*, Kahire 1357/1938, s. 227-234; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi Uşûli'd-dîn* (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr v.dğr.), İskenderiye 1969, s. 345; İbn Rüşd, *el-Keşf (Felsefetü İbn Rüşd* içinde, nşr. Mustafa Abdülcevâd İmrânî), Kahire 1388/1968, s. 70-77; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşâratü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 107-111; M. Fâris Berekât, *el-Câmi' li-mevâzî'i âyâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dımaşk 1379/1959, s. 28-58; Wensinck, *el-Mu'cem*, VII, 157-159; Bekir Topaloğlu v.dğr., *İslâm'da İnanç Esasları*, İstanbul 2006, s. 86-90; a.mlf. – İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 52; Bekir Topaloğlu, "Allah", *Â*, II, 477-481; D. B. Macdonald, "Allah", *Â*, I, 362; Ömer Rıza Doğrul, "Âlihe", *Â*, I, 324.

